

Mantık Araştırmaları Dergisi

Journal of Logical Studies

Necati Öner'e Göre Klasik Mantıkta Akıl Yürütme

Yazar(lar) | Author(s): Halil İmamoğlugil

Bu makaleyi kaynak gösterin | Cite this article:

İmamoğlugil, H . "Necati Öner'e Göre Klasik Mantıkta Akıl Yürütme". Mantık Araştırmaları Dergisi 1 (2019): 36-82

Bu makaleye çevrimiçi ulaşın | See this article online:

<https://dergipark.org.tr/mader/issue/46688/572284>

İletişim | Contact

Adres: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 38030 Melikgazi/KAYSERİ
mantikder@gmail.com - <https://dergipark.org.tr/mader>

Necati Öner'e Göre Klasik Mantıkta Akıl Yürütme

 Halil İMAMOĞLUGİL*

Özet

Prof. Dr. Necati Öner (1927-2019), bütün hayatını felsefe ve mantık araştırmalarına ve bu disiplinlerin öğrenimine adanmış, mantık alanı ile ilgili üzerinde durulması gereken önemli eserler ortaya koymuştur. Doktora ve doçentlik çalışmasını mantık üzerine yapan Öner, mantığın çeşitli meseleleri, yakın dönem Türk mantık tarihi ve mantık felsefesi ile ilgili muhtelif araştırma ve makaleler neşretmiştir.

Öner, esasını Aristo mantığının teşkil ettiği, Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğine uygun olarak yazılmış mantık kitaplarının konuları ele alış ve işleyiş tarzlarını esas almış, öte yandan Klasik Batı mantıkçılarının düşüncelerini de karşılaştırmalı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır.

Öner, akıl yürütme konusunu ele alırken hem araştırma kaygısını hem de pedagojik gayeleri ön planda tutmuştur. Konuyu ele alırken teferruatta kaybolmamış, gayet sade bir dille açıklamıştır. Tekrarlar olmakla birlikte, mantık kitaplarında sıkça rastlanmayan hususları da işlemiştir.

Cumhuriyet dönemi felsefe ve mantık eğitiminde önemli izleri mevcut olan Öner, bu dönemde, felsefi düşüncenin ve kültürün akademik seviyede gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Necati Öner, mantık, akıl yürütme, tümdengelim, tümevarım, analogi

Necati Öner on Reasoning in Classical Logic

Prof. Necati Öner (1927-2019) devoted his life to both the research and education of philosophy and logic. He had important works on the area of logic. His doctorate and associate professorship studies were on logic. Öner has numerous works on the various problems of logic, recent period history of Turkish logic and philosophy of logic.

Öner predicated his works on the method of handling and treating subjects of the books that were written as suitable to the tradition of al-Farabi and Avicenna

* Dr. Öğr. Üyesi, AYBÜ, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
himamogluligil@ybu.edu.tr

constituting upon the Aristotelian logic. He, moreover, tried to explain the thoughts of Western logicians comparatively.

Öner had concerns about research and he had pedagogical aims in his works on logic. He used unsophisticated and plain language while handling the subjects of logic. In his works, there are similarities with the other books on logic; however, he discussed on the rare topics, as well.

Öner, who has significant effect on the education of philosophy and logic in the Republic period, contributed greatly on the development of philosophical thought and culture academically.

Keywords: Necati Öner, logic, reasoning, deduction, induction, analogy

Giriş

Prof. Dr. Necati Öner (1927-2019), yükseköğrenime başladığı 1948 yılından itibaren bütün hayatını felsefe ve mantık araştırmalarına ve bu disiplinlerin öğrenimine adanmıştır. 20. yüzyılda Türkiye'deki mantık çalışmalarının temel direklerinden birini inşa etmiş, mantık alanı ile ilgili üzerinde durulması ve incelenmesi gereken önemli eserler ortaya koymuştur.

02.01.2019 hayatını kaybeden Necati Öner için, memleketimizde son dönemde yetişen tek mantıkçıydı denebilir. O, doktora ve doçentlik çalışmasını mantık üzerine yapmıştır. Ayrıca mantığın çeşitli meseleleri, yakın dönem Türk mantık tarihi ve mantık felsefesi ile ilgili muhtelif araştırma ve makaleler neşretmiştir.

Necati Öner'in mantık anlayışının bir bütün olarak ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Ancak daha önce Necati Öner'in *Mantık Bilimine Katkıları* başlıklı Yüksek Lisans çalışması yapılmış ve bu çalışmada, Öner'in; mantık, mantığın kaynağı, zihniyet, kategori, kavram, akıl ilkeleri gibi konular üzerindeki fikirleri dikkate alınarak Türkiye'deki mantık çalışmalarına katkısı araştırılmıştır. Daha önce iki ayrı çalışmada Öner'in; Mantığın tarihî seyri hakkındaki görüşleri ve tespitlerini ile kavram ve önerme anlayışını ele almıştık. Bu nedenle, bu çalışmalardan farklı olarak, Öner'in *Klasik Mantık ve Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık* adlı eserleri ile birlikte *Felsefe Yolunda Düşünceler* adlı eserinde yer alan mantık alanı ile ilgili makaleler çerçevesinde klasik mantıkta akıl yürütme ile ilgili görüşlerini değerlendirmeye çalışacağız.

Öner, Türkiye’de mantık konularını en iyi tespit edebilen, en iyi bilen, en açık ve en anlaşılır şekilde ortaya koyabilen kimsedir. Mantık alanında kaleme aldığı eserlerde hem araştırma kaygısını hem de pedagojik gayeleri ön planda tutmuştur. Mantık konularını ele alırken teferruatta kaybolmamış, konuyu gayet sade bir dille ve rahat bir şekilde okuyucuya sunmuştur. Tekrarlar olmakla birlikte konuyla ilgili kuralları sıralamış, klasik mantık kitaplarında sıkça rastlanmayan hususları da işlemiştir.

İyi bir mantıkçı olması hasebiyle, felsefe problemlerini kavrayış ve ele alış tarzı da tutarlı ve güçlüdür. Cumhuriyet dönemi felsefe ve mantık eğitiminde önemli izleri mevcuttur. Bu dönemde, felsefi düşüncenin ve kültürün akademik seviyede gelişmesine büyük katkıları olmuştur.

19. Asırda yetişmiş tanınmış bir devlet ve bilim adamı olan Ahmet Cevdet (Paşa) (1822-1895)’nın kaleme aldığı *Mi’yâr-ı Sedat* adlı eserini¹ Necati Öner, geleneksel tarzda yazılmış Türkçe mantık kitaplarının en mükemmeli olarak kabul eder.² Kanaatimizce bu eserin muadili/eşdeğeri, Necati Öner’in kendisinin Latin harfleri ile Türkçe olarak yazmış olduğu *Klasik Mantık* (1970) adlı kitabıdır. Bir bakıma sahasında tek olan ve senelerden beri ilgili bütün bölümlerde ders kitabı olarak okutulan bu kitaba atıfta bulunmayan Türkçe olarak yazılmış Klasik Mantık kitabına rastlamak nerdeyse mümkün değildir.

Öner, esasını Aristo mantığının teşkil ettiği, Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğine uygun olarak yazılmış mantık kitaplarının konuları ele alış ve işleyiş tarzlarını esas almıştır. Öte yandan, Batı klasik mantıkçılarının düşüncelerini de ele alarak, mantık konularını karşılaştırmalı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır.

Mantık konularını işlerken çok sayıda eseri incelemekle birlikte, mantık konularını en derli toplu bir şekilde açıklayan Ahmet Cevdet Paşa’nın *Mi’yâr-ı Sedat* adlı eserini³ esas olarak göz önünde bulundurmuş, diğer kitaplarda görülen küçük farkları da yeri gelince göstermiştir.⁴ İslam mantıkçılarının konuyla ilgili açıklamalarını ifade ederken,

¹ Geniş bilgi için bkz. Necati Öner, “Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, ss. 130-160.

² Necati Öner, *Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık*, Ankara, 1967, s. 47; “Türkiye’de Mantık Çalışmaları”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, s. 138-139.

³ Öner, *İlim ve Mantık*, s. 47; “Mantık Çalışmaları”, s. 138-139.

⁴ Öner, *İlim ve Mantık*, s. 35.

mütekaddimin (ilk dönem mantıkçıları) ile müteahhirin (son dönem mantıkçıları)⁵ arasındaki benzer ve farklı görüşleri de aktarmıştır.

Mantık terimlerinin, dil kurallarına uygun olarak Türkçeleştirilmesi taraftarı olan Öner, dilin bu yolla kuvvetlenip gelişiğine, o dili konuşup yazanlarda, sağlam kavram kuruluşunun sağlanacağına ve sonuç olarak düşünme zenginliğine erişileceğine inanır. Türkçeleştirmede keyfilikten, aşırı davranışlardan uzak durulmalıdır. Türkçeleştirme, bilimsel zihniyet içinde, sabırla yürütülmelidir. Bu nedenle O, eserlerinde mümkün olduğu ölçüde Türkçe terim kullanmaya çalışmış; her terimin Türkçeleriyle birlikte Arapça ve Fransızca karşılıklarını da yazmıştır.⁶ Henüz karşılığını bulamadığı için kullanmaya mecbur kaldığı yabancı terimlerin yanına parantez içinde Osmanlıcasını veya Fransızcasını yazmıştır. Bu terimleri kullanım sebebi bunların Türkçelerinin henüz bulunmamış olmasından kaynaklanmaktadır.⁷

1. Akıl Yürütme

Öner, mantıklı düşünmenin kendisini gösterdiği akıl yürütme konusunu kavram ve önermeden sonra ele alır. Genellikle dedüksiyon (talil, deduction), tümevarım (istikra, induction) ve analogi (temsil, analogie)⁸ olmak üzere üç akıl yürütme çeşidinden bahsedilir. Klasik mantık, akıl yürütmede esas olarak dedüksiyonunun en mükemmel şekli olarak kabul edilen kıyası almıştır. Asıl amaç kıyası incelemektir. Diğer iki akıl yürütme şekli olan tümevarım ve analogi klâsik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir.⁹

⁵ Öner, Sadettin Taftazânî'den önce gelenleri mütekaddimîn, sonra gelenleri ise müteahhirin olarak kabul etmektedir. Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1991, s. 81, dp. 95; Öner, "Klasik Mantıkta Modalite", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, s. 173, dp. 25.

⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. vii.

⁷ Necati Öner, "Mantık Ders Kitabının Eleştirisine Cevap", *Görüşler*, Ankara, 2009, s. 192-193.

⁸ Öner, deduction kelimesinin Osmanlıca karşılığı olan ta'lil kelimesinin bugün pek kullanılmadığını, telâffuzunun da eski dili bilmeyenlerce yanlış yapıldığını söyler. Öner'e göre bu terim, tümdengelim kelimesiyle karşılanmış ise de yanlış anlamaya yol açar. Zira matematik dedüksiyonda olduğu gibi her dedüksiyon şekli tümünden gelmez. Bu nedenle dedüksiyon kelimesini kullandığını belirtir. Analogi kelimesi de böyledir. Osmanlıca karşılığı olan temsil kelimesi de dilimizde başka anlamlarda kullanıldığı için analogi demeyi uygun bulduğunu söyler. *Klasik*, s. 104, dp. 115.

⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 104.

1.1. Kıyas

Öner, önce Aristo'nun; "Kıyas bir sözdür ki kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey, sadece bunlar dolayısıyla zorunlu olarak çıkar." ve ardından İslam mantıkçılarının; "Kıyas önermelerden mürekkep bir delildir ki her ne vakit o önermeler teslim olursa ondan bizzat diğer bir önerme lâzım gelir." şeklindeki kıyas tanımlarını¹⁰ zikreder. Meselâ; "Her cisim değişkendir." ve Her değişken sonradan değildir." önermeleri kabul edilince, zorunlu olarak "Her cisim sonradan değildir." önermesi çıkar. Bu kıyasta, önceden konan "Her cisim değişkendir." ve "Her değişken olan sonradan değildir." önermelerinin her birine öncül, bu önermelerden zorunlu olarak çıkan "Her cisim sonradan değildir." önermesine ise sonuç denilir.

Mantık kitaplarında en çok önem verilen kıyas bölümü, gerek tarifi gerekse çeşitleri bakımından müşterektir.¹¹ Öner, bu konuyu incelerken, mantık konularını en derli toplu bir şekilde açıklayan Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mi'yâr-ı Sedad* adlı eserini esas almış, diğer kitaplarda görülen küçük farkları da yeri gelince göstermiştir.¹²

1.2. Kıyas çeşitleri

Kıyaslar ihtiva ettikleri önermelerin sayı ve türlerine göre çeşitlere ayrılırlar. Kıyas çeşitlerini İslâm ve Avrupa klâsik mantıkçıları farklı şekilde sınıflarlar. Aynı kıyas çeşidinden bahsetmiş olmalarına rağmen sınıflamada kabul ettikleri ilkenin farklı olması sebebiyle İslâm ve Avrupa klâsik mantıkçıların sınıflamaları da farklıdır.¹³ İslam mantıkçıların sınıflamasını esas alarak kıyasları inceleyen Öner, yeri geldiğinde Avrupa mantıkçıların farklı görüşlerine yer vermiştir.

O, içerisinde bulundurduğu önermelerin sayısına göre; iki öncül ve bir sonuçtan, yani üç önermeden meydana gelen kıyasa basit kıyas; ikiden

¹⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 105; *İlim ve Mantık*, s. 35-36.

¹¹ Bkz. Halil İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, Ankara, 2018, s. 15-17.

¹² Öner, *İlim ve Mantık*, s. 35.

¹³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 105-106.

fazla öncülden meydana gelen kıyasa da bileşik (mürekkep) kıyas¹⁴ denildiğini ifade eder.

1.2.1. Basit kıyaslar

Basit kıyaslar; sonucun öncüllerde anlam bakımından bulunup da şeklen bulunmamasına göre kesin kıyas, sonucun aynı yahut karşıt hali (nakizi) öncüllerde hem anlam bakımından hem de şekil bakımından bulunmasına göre de seçmeli kıyas¹⁵ diye ikiye ayrılır.

Bütün insanlar ölümlüdür;

Sokrat insandır;

O halde Sokrat ölümlüdür.

Bu kıyasın sonucu, anlam bakımından, birinci öncül içinde bulunduğu için kesin bir kıyastır.

Eğer mıknatıs şu cismi çekerse o cisim demirdir;

Mıknatıs bu cismi çekiyor;

O halde bu cisim demirdir.

Bu kıyas sonucu ise, hem anlam hem de şekil bakımından birinci öncülde bulunması sebebiyle seçmeli bir kıyastır.

Kesin ve seçmeli kıyasları tanımladıktan sonra, Öner, daha geniş bir şekilde bunları açıklamaya geçer.

1.2.1.1. Kesin kıyas

Ahmet Cevdet Paşa'da olduğu gibi, kesin kıyasları (kıyas-ı iktirânî); yapısı itibarıyla yüklemli kesin ve şartlı kesin diye ikiye ayıran Öner, yalnız yüklemli önermelerden yapılanlara yüklemli kesin kıyas, şartlı önermelerden veya şartlı önermelerle yüklemli önermelerden yapılanlara

¹⁴ Öner, Klasik Avrupa mantıkçılarının basit ve bileşik kıyaslardan bahsederken İslâm mantıkçılarıyla aynı ölçüyü kullanmadıklarını, basit ve bileşik ayrımında kıyastaki önermelerin sayısını değil de önerme çeşitlerini aldıklarını belirtir. Onlar, yüklemli önermelerle yapılan kıyaslara basit yahut "*categorique*", şartlı önermelerin içerisine girdiği kıyaslara da bileşik (*compose*) derler. Öner, *Klasik Mantık*, s. 106.

¹⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 106-107; *İlim ve Mantık*, s. 36.

ise şartlı kesin kıyaslar¹⁶ der. Gerek İslâm dünyasında gerek batıda üzerinde durulmayan şartlı kesin kıyasları, yapıldıkları önermelerin çeşitlerine göre beş bölüme ayırarak inceler.¹⁷ Mantık kitaplarında bu şekildeki ikili ayırım pek görülmemektedir. Genellikle yüklemli kesin kıyaslar, yapısı itibarıyla altıya ayrılır.¹⁸ Birincisi, Öner'in yüklemli kesin dediği kıyas; beşi de, şartlı kesin adı altında topladığı kıyaslardır.

1.2.1.1.1. Yüklemli kesin kıyas

Yüklemli kesin kıyaslar öncülleri yalnız yüklemli önermelerden yapılan kıyastır. Öner'e göre gerek İslâm dünyasında gerek batıda asıl üzerinde durulan kıyaslar, öncülleri yalnız yüklemli önermelerden yapılan ve Batılı mantıkçıların "categorique" veya "basit" (simple) dedikleri kıyaslardır. Aristo da bunları işlemiş, Organon'da şartlı önermelerden yapılan kıyaslara yer vermemiştir. Şartlı önermeleri ele alan ve şartlı önermelerle kıyas teorisi yapanlar ilk defa ve bilhassa Cprysippe'dir. Daha sonra gelen mantıkçılar şartlı önermeleri ve bunlarla yapılan kıyasları Aristo mantığına ilâve etmişlerdir.¹⁹

Kıyasın unsurlarını Öner şöyle açıklar: Yüklemli kesin kıyasta, büyük, küçük ve orta diye üç terim bulunur. Sonucun yüklemine büyük terim (haddi ekber), sonucun konusuna küçük terim (haddi asgar), her iki öncülde tekrar edilene de orta terim (haddi evsat) denilir. Büyük terimin içinde bulunduğu öncüle büyük önerme (kübra), küçük terimin içinde bulunduğu öncüle de küçük önerme (suğra) denilir.²⁰ Bu unsurları örnek üzerinde şu şekilde gösterir:²¹

Bütün insanlar ölümlüdür;

Sokrat insandır;

O halde Sokrat ölümlüdür.

Bu kıyasta; "ölümlü" büyük terim, "Sokrat" küçük terim, "insan" orta terimdir. "Bütün insanlar ölümlüdür." büyük önerme, "Sokrat

¹⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 108.

¹⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 127-132; *İlim ve Mantık*, s. 37-38.

¹⁸ Öner, *İlim ve Mantık*, s. 37.

¹⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 108.

²⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 108; *İlim ve Mantık*, s. 36-37.

²¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 109; *İlim ve Mantık*, s. 37.

insandır." küçük önerme, "Sokrat ölümlüdür." sonuçtur. Büyük ve küçük önermelere ise öncüller denir.

1.2.1.1.1.1. Yüklemler Kesin Kıyasın Kuralları, Modları ve Şekilleri

Yüklemler kesin kıyasların, orta terimin bulunduğu yere göre şekillere, önermelerin nitelik ve niceliğine göre de modlara ayrıldığını belirten Öner, bunların açıklamasına geçmeden önce kıyas kurallarını²² zikreder. Ona göre mantıkçılar genellikle yüklemler kesin kıyasın sekiz kuralından bahsetmişlerdir.

1- Her kıyasta, büyük, küçük ve orta diye üç terim bulunmalıdır.

2- Ota terim sonuçta bulunmamalıdır.

3- Orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz.

4- Sonuç öncüllerin zayıfına bağlıdır, yani öncüllerden birisi olumsuzsa, sonuç olumsuz, birisi tikelse sonuç tikel olur.

5- Büyük ve küçük terimlerin öncüllerdeki kapsamı ne kadar ise, sonuçta ondan fazla olamaz.

6- İki olumsuz öncülden sonuç çıkmaz.

7- İki tikel öncülden sonuç çıkmaz.

8- Öncüller olumlu ise sonuç olumsuz olmaz.

Öner, mod ve şekil konusunu şöyle izah eder:

Modlar: Yüklemler kesin kıyasta bulunan üç önermenin her biri, dört önerme çeşidinden (tümel olumlu **A**, tümel olumsuz **E**, tikel olumlu **I**, tikel olumsuz **O**) biri olabilir. Bu dört önerme çeşidi üçer üçer alanınca 64 mümkün ilişki yani, 64 çeşit mod ortaya çıkar.²³

Öner, mümkün olan modları tablo üzerinde gösterdikten sonra kıyas kurallarına göre 64 mod'un 54'nün sonuç vermeyeceğini, hangi kurallar neticesinde hangi modların sonuçsuz kalacağını izah eder ve sonuç veren, on modu gösterir.²⁴

²² Bkz. *Klasik Mantık*, s. 109-110; *İlim ve Mantık*, s. 40.

²³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 110.

²⁴ Öner, mod'ları, büyük önerme, küçük önerme ve sonuç sırasına göre yazmıştır. Bkz. *Klasik Mantık*, s. 113.

Birinci öncül	A	A	A	A	A	E	E	E	I	O
İkinci öncül	A	A	E	I	O	A	A	I	A	A
Sonuç	A	I	E	I	O	E	O	O	I	O

Şekiller: Orta terimin kıyas içinde bulunduğu yere göre kıyaslar şekillere ayrılır. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü olmak üzere dört kıyas şekli vardır. Öner'e göre Aristo yalnız üç kıyas şeklinden bahsetmiştir. İbn Sînâ'da da Aristo'da olduğu gibi, üç çeşit kıyas şekli vardır. Ortaçağ Batı mantıkçıları ve ilk İslâm filozofları da kıyasın üç şeklini ele almışlardır. 13. Asırdan itibaren gelen İslâm mantıkçıları dördüncü şekle de yer vermişlerdir.²⁵ Öner'in kendisi de, dört kıyas şeklini incelemiştir.

Dört kıyas şeklini Öner şöyle açıklar: Orta terim büyük önermede konu ve küçük önermede yüklem olursa birinci şekil, orta terim her iki öncülde de yüklem olursa ikinci şekil, orta terim her iki öncülde de konu olursa üçüncü şekil, orta terim büyük önermede yüklem, küçük önermede konu olursa dördüncü şekil bir kıyas olur.²⁶ Bu dört kıyas şekli için şu örnekleri zikreder:²⁷

Birinci şekil

Bütün insanlar ölümlüdür;

Sokrat insandır;

O halde Sokrat ölümlüdür.

İkinci şekil

Her insan canlıdır;

Hiçbir taş canlı değildir;

O halde hiçbir taş insan değildir.

Üçüncü şekil

Cıva katı değildir;

²⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 113; *İlim ve Mantık*, s. 47-48..

²⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 114; *İlim ve Mantık*, s. 38.

²⁷ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 114.

Cıva madendir;

O halde bazı madenler katı değildir.

Dördüncü şekil

Bütün insanlar canlıdır;

Bütün canlılar ölümlüdür;

O halde bazı ölümlüler insandır.

Öner, sonuç veren 10 modla 4 şekil birlikte ele alındığında $10 \times 4 = 40$ çeşit kıyas elde edileceğini, fakat bu kırk kıyas çeşidinin hepsinin sonuç vermeyeceğini, zira belli bir şekil içinde kıyasın sonuç vermesi için o şekillerin bağlı bulunduğu özel kurallara uyması gerektiğini söyler ve bu şartlar altında, 40 mümkün kıyas çeşidinden, birinci şekilden 4, ikinci şekilden 4, üçüncü şekilden 6, dördüncü şekilden 5 olmak üzere 19 modun sonuç vereceğini belirtir. Ona göre dördüncü şekil için sekiz mod kabul eden kitaplar da bulunmaktadır.²⁸ Dört şekil için gerekli olan şartlar şunlardır:²⁹

Birinci şekil: Küçük önerme olumlu, büyük önermenin tümel olmalıdır.

İkinci şekil: İki öncülден biri olumlu diğeri olumsuz olmalı ve büyük önerme tümel olmalıdır.

Üçüncü şekil: Küçük önerme olumlu ve iki öncülден biri tümel olmalıdır. Netice daima tikelidir.

Dördüncü şekil: Büyük önerme olumlu olursa, küçük önerme de tümel olur. Küçük önerme olumlu olursa sonuç daima tikel olur. Olumsuz modlarda büyük önerme tümel olmalıdır.

Her bir şekilde sonuç veren modları Öner şöyle gösterir:³⁰

Birinci şekil: Dört mod sonuç verir.

(A) Her O B dir.

²⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 114-115; *İlim ve Mantık*, s. 39.

²⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 115-118; *İlim ve Mantık*, s. 38.

³⁰ Bkz. *Klasik Mantık*, 115-118; *İlim ve Mantık*, s. 39.

Halil İMAMOĞLUGİL

(A) Her K O dur.

(A) Her K B dir.

(E) Hiçbir O B değildir.

(A) Her K O dur.

(E) Hiçbir K B değildir.

(A) Her O B dir

(I) Bazı K O dur.

(I) Bazı K B dir.

(E) Hiçbir O B değildir.

(I) Bazı K O dur.

(O) Bazı K B değildir.

İkinci şekil: Dört mod sonuç verir.

(E) Hiçbir B O değildir.

(A) Her K O dur.

(E) Hiçbir K B değildir.

(A) Her B O dur.

(E) Hiçbir K O değildir.

(E) Hiçbir K B değildir.

(E) Hiçbir B O değildir.

(I) Bazı K O dur.

(O) Bazı K B değildir.

(A) Her B O dur.

(O) Bazı K O değildir.

(O) Bazı K B değildir.

Üçüncü şekil: Altı mod sonuç verir.

(A) Her O B dir.

(A) Her O K dır.

(I) Baz K B dir.

(I) Bazı O B dir.

(A) Her O K dır.

(I) Bazı K B dir.

(A) Her O B dir

(I) Bazı O k dır.

(I) Bazı K B dir

(E) Hiçbir O B değildir.

(A) Her O K dır.

(O) Bazı K B değildir.

(O) Bazı O B değildir.

(A) Her O K dır.

(O) Bazı K B değildir.

(E) Hiçbir O B değildir.

(I) Bazı O K dır.

(O) Bazı K B değildir.

Dördüncü Şekil: Beş mod sonuç verir.

(A) Her B O dur.

(A) Her O K dır.

(I) Bazı K B dir.

(A) Her B O dur.

(E) Hiçbir O K değildir.

(E) Hiçbir K B değildir.

(I) Bazı B O dur.

(A) Her O K dır.

(I) Baz K B dir.

(E) Hiçbir B O değildir.

(A) Her O K dır.

(O) Bazı K B değildir.

(E) Hiçbir B O değildir.

(I) Bazı O K dır.

(O) Bazı K B değildir.

1.2.1.1.1.2. Modların kelimelerle gösterilmesi

Öner, önce İslam mantıkçılarından Mehmet Hilmi'nin *Hulâsatu'l-Mantık* ve İ. Hakkı İzmirli'nin *Miyaru'l-Ulum* adlı eserlerinde modların (⌈ : tümel olumlu), (⌋ : tümel olumsuz), (⌈ : tikel olumlu), (⌋ : tikel olumsuz) harfleriyle gösterildiğini söyler, ardından, Klâsik Batı mantıkçıları tarafından, her şekilde sonuç veren modları göstermek için, kıyasla ilgili çeşitli bilgileri özetleyen ve gayet mahirane tesbit edilmiş kelimeleri zikreder. Bu kelimeler şunlardır:³¹

Birinci şekil: Barabara, Celarent, Darii, Ferio

İkinci şekil: Cesare, Camestres, Festino, Baroco

Üçüncü şekil: Darapti, Datisi, Disamis, Felepton, Ferison, Bocardo

Dördüncü şekil: Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo, Fresison.

Bu kelimeler bir kıyasın nasıl indirgeneceğini gösterir:³²

1-Her kelimenin sesli harfleri, o şekilde, sonuç veren bir mod'u ifade eder.

2-Kelimelerin başında bulunan sessiz harfler yani, B, C, D, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerdeki modların, birinciden hangi moda irca edilmesi gerektiğini gösterir.

3-Kelimelerin başında bulunmayan sessiz harfler, irca işleminin nasıl yapılacağını gösterir.

Şekiller ve modların bazı mantıkçılar tarafından cetvellerle gösterildiğini ifade eden Öner, bütün şekil ve modları bir bakışta görmeye yarayan bir cetveli aynen alıntılar.³³

1.2.1.1.1.3. Şekillerin Değeri

a-Birinci şeklin önemi

Öner'in ifadesine göre, Aristo, kıyasları mükemmel (parfait) ve mükemmel olmayan (imparfait) diye ayırmaktadır:

³¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 119-120.

³² Öner, *Klasik Mantık*, s. 120-121.

³³ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 122.

“Sonucun zorunluluğunu apaçık olması için öncüllerde konulmuş olanın dışında hiçbir şeye muhtaç olmayan kıyasa mükemmel kıyas; kendileri, gerçekten konulan terimlerden gerekli olarak çıkan, ama öncüllerde açıkça zikredilmemiş olan bir veya birçok şeye muhtaç olan kıyasa eksik (mükemmel olmayan) kıyas derim.”³⁴

Aristo için mükemmel kıyas birinci şekilden olan kıyaslar, mükemmel olmayan da ikinci ve üçüncü şekilden kıyaslardır.³⁵

Öner, Aristo tarafından, açıkça sonuç verdiği için, mükemmel olarak vasıflandırılan birinci şekil kıyasın, diğer şekillere nispetle üstünlük sağlayan başka bazı özellikleri olduğunu, İslâm mantıkçılarının bu hususa dikkati çektiğini belirtir. Bu özellikler şunlardır: Dört şekil kıyastan, en çok kullanılan birinci şekildir. Tabii düzen üzerine kurulmuştur. Yalnız bu şekil, “mahsurât-ı erbaa” denilen dört önerme türünü sonuç olarak verir. Dört önerme çeşidinin en mükemmeli sayılan tümel olumluyu yalnız bu şekil sonuç olarak verebilir. Diğer şekillerin sonuçlarının ispatlanması, o şekilleri birinci şekle irca etmekle olur. Bu sebeplerle birinci şekil İslâm mantıkçılarınca “mi’yâru’l-ulûm” olarak telâkki edilmiştir.³⁶

b-Dördüncü şeklin durumu

Aristo’da dördüncü şeklin olmadığını, Öner daha önce belirtmişti. Ona göre, dördüncü şekli Galien (Calinos) icat etmiştir.³⁷ Bu şekil İslam mantıkçılarınca Râzî, Ebherî ve sair mütekaddimîn’den sonra kabul edilmiştir. Batıda XV. Asırdan sonra rağbet görmüştür. Asrımızın başında da bazı mantıkçılar dördüncü şekli reddetmişlerdir. Dördüncü şekli kabul

³⁴ Aristoteles, *Organon II, Birinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir, İstanbul, 1996, s. 5.

³⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 121.

³⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 122-123; *İlim ve Mantık*, s. 40. Ayrıca bkz. İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 60.

³⁷ Dördüncü şekli Galen’in tesis ettiği düşüncesinin, çeviri dönemi mantıkçıları ile mütercimlerinden kaynaklanan bir hata olduğu, İslam düşüncesinde bu şeklin varlığının, Kindî (ö. 873) zamanına kadar gittiğini ve bir gelenek haline gelmesinde İbnü’s-Salah (ö. 1505) büyük payı olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Hasan Akkanat, “Dördüncü Şeklin Âidiyatı, Meşruiyeti ve İslam Mantık Düşüncesindeki Yeri”, *Felsefe Dünyası*, Ankara, 2009/1, Sayı: 49, s. 250.

etmeyenler, Aristo gibi, dördüncü şeklin modlarını birinci şeklin dolaylı (indirect) modları olarak kabul etmişlerdir.³⁸

c-Şekillerin İrcası

Modların kelimelerle gösterilmesini, birinci şeklin önemini ve dördüncü şeklin durumunu açıkladıktan sonra, Öner şekillerin ircasına geçer. Ona göre ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin birinci şekle irca edilmesi ile sonuçlarının doğruluğu ispat edilir. O, "birinci şekilde sonuçların öncüllerden zorunlu olarak çıktığı açıkça görülmekte iken diğerlerinde bu açıklık yoktur." dedikten sonra, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerden örnekler vererek ircanın nasıl yapıldığını gösterir.³⁹ Şekillerin ircasını, ya kıyastaki önermelerin döndürülmeleri veya öncüllerin yerinin değiştirilmesi veya saçmaya irca yolu ile olur.

İkinci şekilden;

Her insan canlıdır;

Hiçbir taş canlı değildir;

O halde hiçbir taş insan değildir.

Bu kıyas ikinci şekilden Camestres dir. Kelimenin "C" ile başlaması birinci şekilden Celarent'e irca edilmesi gerektiğini gösterir. Kelimenin içindeki "m" ise, ircada öncüllerin yer değiştireceğini: "s"ler ise, kendilerinden önce gelen "E" lerin düz döndürmesinin yapılacağını gösterir. Bunları uygulayınca şu kıyas elde edilmiş olur:

Hiçbir canlı taş değildir;

Her insan canlıdır;

O halde hiçbir insan taş değildir.

Bu kıyas ise birinci şekilden Celarent'dir. Sonucun düz döndürmesi yapılırca asıl kıyasın sonucu elde edilir. O da "Hiçbir taş insan değildir." önermesidir.

Üçüncü şekilden;

³⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 123.

³⁹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 124-127. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nazım Hasırcı, "Yüklemli Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 57, 2013/1.

Halil İMAMOĞLUGİL

Hiçbir insan uçmaz,
Her insan canlıdır;
O halde bazı canlılar uçmaz.

Bu kıyas üçüncü şekilden Felapton'dur. Bunun ircası, kelimededen anlaşılacağı gibi, yalnız küçük önermenin düz döndürmesi ile olur. Uygulama yapılıncaya birinci şekilden Ferio elde edilir ki şudur:

Hiçbir insan uçmaz;
Bazı canlılar insandır;
O halde bazı canlılar uçmaz.
Dördüncü şekilden;
Bütün insanlar canlıdır;
Bütün canlılar ölümlüdür;
Bazı ölümlüler insandır.

Bu kıyas da dördüncü şekilden Bramantip'dir. Kelimedeki "m" ve "p" nin ifadelerine göre öncüller yer değiştirecek ve sonucun düz döndürmesi yapılacaktır. Bu işlem yapılıncaya birinci şekilden şu Barbara meydana gelir:

Bütün canlılar ölümlüdür;
Bütün insanlar canlıdır;
Bütün insanlar ölümlüdür.

Sonucun düz döndürmesi yapılıncaya, ilk kıyasın sonucu elde edilmiş olur.

Görülüyor ki, öncüllerin yerinin değiştirilmesi veya önermelerin düz döndürülmeleri ile yapılan ircalardan elde edilen birinci şekil kıyasların sonucu, ya irca edilen kıyasın sonucunun aynını veya onun düz döndürmesini veriyor. Saçmaya irca (per absurdum) yolu ile bu irca işlemi yapılabilir. İkinci şekilden Baroco ile üçüncü şekilden Bocardo bu yolla Barbara'ya irca edilirler.

Baroco'nun, saçma yolu ile ircası;

Her insan akıllıdır;
Bazı canlılar akıllı değildir;
Bazı canlılar insan değildir.
Bunun birinci şekli ircası;
Sonucun çelişğini alarak, büyük önerme ile bir kıyas şöyle olur;
Her insan akıllıdır; (Yukarıdaki kıyasın büyük önermesi)
Bütün canlılar insandır; (Yukarıdaki kıyasın sonucunun çelişği)
O halde bütün canlılar akıllıdır.

Elde edilen önerme birinci şekilden Barbara'dır. Bunun sonucu olan "Bütün canlılar akıllıdır." önermesi yanlıştır. Çünkü ilk kıyasta bazı canlıların akıllı olmadığını söylenmişti. Bu yolla Barbara'nın saçmalığı ortaya konulmakla Baraco'nun doğruluğu gösterilmiş olur.

Şöyle ki: Barbara'nın sonucu yanlıştır olunca öncüllerden en az birinin de yanlıştır olması gerekir. Birinci öncül alan "Her insan akıllıdır." önermesi doğrudur. Çünkü Baroco'da bunu kabul etmiştir. Öyle ise ikinci öncül olan "Bütün canlılar insandır." önermesi yanlıştır. Bu önerme yanlıştır olunca çelişği olan "Bazı canlılar insan değildir." önermesinin doğru olması gerekir; zaten ispatı istenen de budur. Öyle ise yukarıdaki Baroco doğrudur.

Üçüncü şekilden Bocardo'nun doğruluğunun ispatı da aynı metotla yapılır. Yani sonucun çelişği alınır, elde edilen önerme ile Bocardo'nun küçük önermesinden birinci şekilden Barbara yapılır. Elde edilen Barbara'nın saçmalığı gösterilerek Bocardo'nun doğruluğu ispatlanmış olur.

1.2.1.1.2. Şartlı kesin kıyaslar

Gerek İslâm dünyasında gerek batıda üzerinde durulmayan, şartlı önermelerden veya şartlı önermelerle yüklemli önermelerden yapılan şartlı kesin kıyasları, Öner yapıldıkları önermelerin çeşitlerine göre beş bölüme ayırarak inceler.⁴⁰

⁴⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 127-132; *İlim ve Mantık*, s. 37-38.

Birinci bölüm; öncülleri iki bitişik şartlı önermeden yapılan kıyaslardır. Sonucu bitişik şartlı bir önermedir. Bu bölümdeki kıyaslar için yüklemli kıyaslarda olduğu gibi dört şekil söz konusu olur.

Orta terim büyük önermede mukaddem, küçük önermede tâli olursa birinci şekil; ikisinde de tâli olursa ikinci şekil; ikisinde de mukaddem olursa üçüncü şekil; büyük önermede tâli, küçük önermede mukaddem olursa dördüncü şekilden olur. Öner, bu dört şekil için şu misalleri verir.⁴¹

Birinci şekil,

Her ne zaman gündüz olursa aydınlık olur;

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur;

Öyle ise her ne zaman güneş doğarsa aydınlık olur.

İkinci şekil,

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur;

Her ne zaman oda aydınlık olursa gündüz olur değildir;

O halde her ne zaman oda aydınlık olursa güneş doğmuş değildir.

Üçüncü şekil,

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur.

O halde bazen oda aydınlık olursa gündüz olur.

Dördüncü şekil,

Her ne zaman gündüz olursa güneş doğmuş olur;

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur;

O halde bazen oda aydınlık olursa güneş doğmuş olur.

İkinci bölüm; öncülleri iki ayrı şartlı önermeden yapılan kıyaslardır. Öncüllerden birisi tümel ve her ikisi de olumlu olmalıdır.

⁴¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 128.

İkinci öncül de ya "hakikiye" veya "mâniâtu'l-hulû" olmalıdır. Öner, bu bölümdeki kıyas için şu örneği verir:⁴²

Sayı ya tek olur veya çift olur

Çift ya tek kısımlara bölünür veya çift kısımlara bölünür

O halde sayı ya tek olur veya sayı tek kısımlara bölünür veyahut sayı çift kısımlara bölünür.

Üçüncü bölüm; öncüllerden biri bitişik şartı önerme, diğeri yüklemli önermeden yapılan kıyaslardır. Sonuç şartı önerme olur. Öner, bu bölümdeki kıyas için şu örneği verir:⁴³

Her ne zaman bir şey bileşik olursa değişken olur.

Her değişken sonradan değildir.

O halde her ne zaman bir şey bileşik olursa sonradan değildir.

Dördüncü bölüm; öncüllerden biri ayrık şartlı önerme diğeri yüklemli önermeden yapılan kıyaslardır. Sonuç ya yüklemli veya şartlı olur. Öner, bu bölümdeki kıyasları ikiye ayırır.⁴⁴

a-Yüklemli önermenin sayısı, şartlı önermenin bölümlerine eşit olup da, yüklemli önermelerin yüklemli de aynı olursa, sonuç yüklemli bir önerme olur. Ayrık şartlı önerme tümel olumlu ve hakikiye olmalıdır.⁴⁵ Öner, bu bölümdeki kıyas için şu örneği verir:

Cisimler ya maden olur veya nebat olur veya hayvan olur.

Maden bileşiktir, nebat bileşiktir, hayvan bileşiktir.

O halde cisimler bileşiktir.

Bu şekildeki kıyasa ikilem (kıyas-ı mukassim, dilemme) denildiğini belirten Öner, Cezalandırılan nöbetçi hikâyesini örnek olarak zikreder: Bir harpte, düşman bir baskın yapıp karşı tarafa ağır zayıat verdirir. Baskına uğrayan birliğin, baskın esnasındaki nöbetçisi, komutanı tarafından mahkemeye verilir. Hâkim nöbetçiye şöyle der: "Eğer nöbet bekliyor

⁴² Bkz. *Klasik Mantık*, s. 129.

⁴³ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 129.

⁴⁴ Öner, *Klasik Mantık*, s. 129-131.

⁴⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 129-130.

idiysen niçin birliğini baskından haberdar etmedin. Eğer nöbeti gereği gibi beklemiyor idiysen niçin kanun ve emirlere uymadın? Her iki durumda da kurşuna dizilmeye mahkûmsun". Burada hâkimin yaptığı bir ikilemdir. Öner, bu akıl yürütmeyi ikilemin tanımına uygun olarak şöyle yazar:

Şartlı öncül: Ya nöbetçi düşmanın hareketini birliğe haber vermemiştir veya nöbet beklemeyip kanun ve emirlere uymamıştır.

Yüklemler öncül: Düşmanın hareketini haber vermeyip birliğine zayıf verdiren nöbetçi kurşuna dizilmelidir. Kanun ve emirlere uygun olarak nöbet beklemeyip birliğine zayıf verdiren nöbetçi de kurşuna dizilmelidir.

Sonuç: Öyle ise bu nöbetçi kurşuna dizilmelidir.

Genel mantık kitaplarında ikilem konusu bileşik kıyaslar başlığı altında müstakil olarak ele alınmaktadır. Öner, ikilem konusunu şartlı kesin kıyasların bu bölümünde ele almıştır.

b-Eğer yüklemli önermenin yüklemeleri çeşitli olursa o zaman sonuç şartlı bir önerme olur.⁴⁶ Öner, bu bölümdeki kıyas için şu örneği verir:

Cisimler ya maden olur, ya nebat olur veya hayvan olur;

Maden cansızdır, nebat canlıdır, hayvan duyguludur;

O halde cisimler ya cansız olur, ya canlı olur veya duygulu olur.

Yüklemler önermenin sayısı şartlı önermenin bölümlerinin sayısından az veya çok olduğu zaman ise, sonuç şartlı önerme olur.

Beşinci bölüm; öncüllerden biri bitişik şartlı, diğeri ayrık şartlı önermeden yapılan kıyaslardır. Küçük önermesi bitişik şartı ve büyük önermesi ayrık şartlı ve olumlu olduğunda, ortak cüzleri birinde mukaddem diğesinde tâli olursa, sonuç "ayrık şartlı önerme"; eğer ortak cüzleri mukaddem ve tâlinin parçaları olursa, sonuç "bitişik şartlı önerme" olur. Öner, bu bölümdeki kıyas için şu örnekleri verir:⁴⁷

Sonucu ayrık şartlı önerme:

⁴⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 130-131.

⁴⁷ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 131-132.

Her ne zaman olursa olsun âlem sonradan olma ise yaratanın hür irade sahibi olması gerekir.

Âlemi yaratan ya hür irade sahibidir veya hür irade sahibi değildir.

O halde ya âlem sonradan değildir veya onu yaratan hür irade sahibidir.

Sonucu bitişik şartlı önerme:

Her ne vakit âlem değişken ise sonradan değildir;

Hâlbuki daima, ya her sonradan olma mümkündür yahut her sonradan olma zorunludur;

O halde, her ne zaman âlem değişken ise daima ya âlem mümkün olur veya âlem zorunlu olur.

1.2.1.2. Seçmeli Kıyas

Seçmeli kıyası (kıyas-ı istisnâi) Öner şöyle açıklar: Sonucun aynının yahut karşıt halinin (çelişği) öncüllerde hem şeklen hem anlam bakımından bulunduğu kıyastır. Eğer sonucun aynı hali, öncüllerde bulunuyorsa doğru seçme (istisna-i müstakim), eğer karşıt hali bulunuyorsa dolaşık seçme (istisna-i gayrı müstakim) denilir. Doğru seçmede şartlı öncülün bir kısmını ispat ettiği için buna "vâzıa", dolaşık seçmede ise şartlı öncülün bir kısmını olumsuz kıldığı için "râfıa" denir.⁴⁸

Seçmeli kıyasların öncüllerinin ya biri şartlı önerme diğeri yüklemli önerme olur veya her iki öncül de şartlı önerme olur. Birinci öncülün şartlı önerme olması gereklidir. Bu sebeple birinci öncüle "şartlı öncül", ikinci öncüle "seçmeli öncül" denilir. Seçmeli öncül şartlı öncülün taraflarından birisi veya bir tarafın karşıt halidir. Seçmeli kıyasın birinci öncülü kıyasın tipini tayin eder. Şartlı öncül ya bitişik şartlı önermeden veya ayrık şartlı önermeden yapılır. Şartlı öncül olumlu olmalı ve şartlı öncül bitişik (muttasıla) ise "ittifâkiye" (gerekli), ayrık (munfasıla) ise "inâdiye" (gerekli) olmalıdır. Öncüllerden birisi tümel olmalıdır. Öner, seçmeli kıyasların, birinci öncülün bitişik veya ayrık şartlı olmasına göre ikiye ayrıldığını söylemekle birlikte, bütün önermeleri şartlı olan, seçmeli

⁴⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 132; *İlim ve Mantık*, s. 36.

kıyasların da yapılabileceğini belirterek üç kısımda ele alır.⁴⁹ Ona göre, seçmeli kıyasın en çok kullanılanı öncüllerinden biri şartlı, diğeri yüklemli olan türüdür.⁵⁰

Birinci Bölüm; şartlı öncülü bitişik şartlı olan seçmeli kıyaslardır. Şartlı öncülün mukaddeminin aynının seçme, tâlinin aynını; tâlinin karşıt halini (nakizini) seçme, mukaddemin karşıt halini sonuç olarak verir.⁵¹

Doğru seçmeli kıyas için Öner şu örneği zikreder:

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur; (şartlı öncül)

Güneş doğmuştur; (istisnaî öncül)

O halde oda aydınlıktır. (netice)

Dolaşık seçmeli kıyas için Öner şu örneği zikreder:

Her ne zaman güneş doğarsa oda aydınlık olur; (şartlı öncül)

Oda aydınlık değildir; (istisnaî öncül)

O halde güneş doğmamıştır. (netice)

Mukaddemin karşıt halini seçme, tâlinin karşıt halini sonuçlandırmadığı gibi tâlinin aynını seçme de mukaddemin aynının sonuçlandırmaz".⁵²

İkinci bölüm; şartlı öncülü ayrı şartlı olan seçmeli kıyaslardır. Öner, bu kısımdaki kıyasları ayrı şartlı öncülün "hakikiye", "mâniâtu'l-cem" ve "mâniâtu'l-hulû" olma durumuna göre üç kısımda ele alır.⁵³

a-Ayrı şartlı öncül "hakikiye" ise, taraflardan birinin aynının seçme diğerrinin karşıt halini; birinin karşıt halini seçme diğerrinin aynının sonuçlandırır. Böylece dört çeşit sonuç elde edilebilir. Meselâ:

1-Bu sayı tektir veya bu sayı çifttir;

Bu sayı tektir; (mukaddemin aynını seçme)

⁴⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 132-133.

⁵⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁵¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 133.

⁵² Öner, *Klasik Mantık*, s. 134.

⁵³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 134-135.

O halde çift değildir.

2-Bu sayı tektir veya bu sayı çifttir;

Bu sayı çifttir; (tâlinin aynını seçme)

O halde tek değildir.

3-Bu sayı tektir veya bu sayı çifttir;

Bu sayı tek değildir; (mukaddemin karşıt halini seçme)

O halde çifttir.

4-Bu sayı tektir veya bu sayı çifttir;

Bu sayı çift değildir; (tâlinin karşıt halini seçme)

O halde tektir.

b-Ayrık şartlı öncül "mâniâtu'l-cem" ise, şartlı öncülün taraflarından birinin aynını seçme diğerinin karşıt halini sonuç olarak verir. Meselâ,

1-Bir şey ya ağaçtır veya taştır;

Bu şey ağaçtır;

O halde taş değildir.

2-Bir şey ya ağaçtır veya taştır;

Bu şey taştır;

O halde ağaç değildir.

Mâniâtu'l-cem'de tarafların karşıt halleri seçilmez, çünkü tek sonuç çıkmaz. Bu şey ağaç olmayandır diye birinci tarafın karşıt halini seçilse, buradan zorunlu olarak "taştır" sonucu çıkmaz. Başka bir şey de olabilir.

c-Ayrık şartlı öncül "mâniâtu'l-hulû" ise, şartlı öncülün taraflarından birinin karşıt halini seçme diğerinin aynını sonuçlandırır.

1-Bir şey ağaç olmayandır veya taş olmayandır;

Bu şey taştır;

O halde ağaç olmayandır.

2-Bir şey ağaç olmayandır veya taş olmayandır;

Bu şey ağaçtır;

O halde taş olmayandır.

Mâniâtu'l-hulû'da taraflardan her hangi birisinin aynı seçilemez, çünkü tek sonuç çıkmaz. Bu şey ağaç olmayandır diye birinci tarafın aynı seçilse, buradan zorunlu olarak "taşır" sonucu çıkmaz. Başka bir şey de olabilir.

Üçüncü Bölüm; her iki öncülü de şartlı önerme olan kıyaslardır. Öner, seçmeli kıyasın en çok kullanılanı öncüllerinden biri şartlı diğeri yüklemli olan türü olduğunu, ancak bütün önermeleri şartlı olan, seçmeli kıyasların da yapılabileceğini belirtir.

Mukaddemi ve tâlisi şartlı önerme olan ve mukaddemi seçilen kıyas için Öner şu örneği verir:⁵⁴

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olursa her ne zaman gündüz değilse güneşin doğması gerekmez;

Her ne zaman güneş doğarsa gündüz olur;

O halde gündüz değilse güneşi doğmuş olması gerekmez.

1.2.1.2.1. Batı mantıkçılarında seçmeli kıyaslar

Seçmeli kıyaslar konusunda, İslam mantık eserlerini gözettikten sonra, Öner Batı mantıkçılarının seçmeli kıyaslar konusundaki görüşlerini ele alır. Ona göre, Klâsik Batı mantıkçıları, seçmeli kıyasları "conjonctive" kıyaslar olarak adlandırıp bileşik (composite) kıyaslardan sayarlar. Bu kıyasların bir önermesi bileşik, diğeri basit önermedir.⁵⁵

Port-Royal mantığında "conjonctif" kıyaslar; bitişik şartlı (conditionnel), ayrık şartlı (disjonctif) ve bağlantılı (copulatif) diye üçe ayırırlar.⁵⁶

Bitişik şartlı (conditionnel yahut hipotetique) kıyasla, ayrık şartlı (disjonctif) kıyasların, ikişer türü vardır. Bitişik şartlı kıyaslarda, ya şartlı öncülün mukaddemi aynen seçilir veya tâlinin karşıt hali. Ayrık şartlı

⁵⁴ Öner, *Klasik Mantık*, s. 135.

⁵⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 136.

⁵⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 136.

kıyaslarda ise ya iki tarafın aynı veya iki tarafın karşıt hali seçilir. Öner, Batı mantıkçıları ayrıklı şartlı önermelerden yalnız hakikiye türünü dikkate aldıklarını belirtir.⁵⁷

Klasik Batı mantıkçıları Öner'e göre seçmeli kıyasın bu türlerini, basit kesin kıyasın şekillerine benzetmişlerdir. Bu durumda, şartlı öncülü bitişik şartlı olanların iki, ayrıklı şartlı olanların da iki şekli vardır.⁵⁸

Öner, Tricot'un *Traite de Logique Formelle* adlı eserinde bu şekillerin de ayrı ayrı modları bulunduğunu belirterek, ayrı bir başlık altında Tricot'ya göre seçmeli kıyasları; bitişik şartlı seçmeli kıyaslar ve ayrıklı şartlı seçmeli kıyaslar ve bağlantılı (copulatif) kıyaslar şeklinde üçe ayırarak geniş bir şekilde inceler.⁵⁹

1.2.1.2.2. Tricot'ya göre seçmeli kıyasların şekil ve modları

Birinci Bölüm: Bitişik şartlı (conditional) kıyasların şekil ve modları

Büyük önermesi (şartlı öncül) olan bitişik şartlı önermenin ya mukaddeminin aynı veya tâlisinin karşıt hali ikinci öncül olur. Orta terim, büyük önermenin taraflarından birisidir. Orta terim birinci önermede mukaddem olup, ikinci önermede aynen alınrsa birinci şekilden, orta terim birinci önermede tâli olup, bunun karşıt hali ikinci öncülü teşkil ederse, ikinci şekilden bir kıyas olur. Her birinin dörder mod'u vardır.⁶⁰

Birinci şekil:

1. Mod:

Eğer S A ise S B dir.

S A dır.

O halde S B dir.

2. Mod:

Eğer S A ise S B değildir.

⁵⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 136.

⁵⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 136.

⁵⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 137.

⁶⁰ Bkz. *Klasik Mantık*, 137-138.

S A dir.

O halde S B değildir.

3. Mod:

Eğer S A değilse S B dir.

S A değildir.

O halde S B dir.

4. Mod:

Eğer S A değilse S B değildir.

S A değildir.

O halde S B değildir.

İkinci şekil:

1. Mod:

Eğer S A ise S B dir.

S B değildir.

O halde S A değildir.

2. Mod:

Eğer S A ise S B değildir.

S B dir.

O halde S A değildir.

3. Mod:

Eğer S A değilse S B dir.

S B değildir.

O halde S A dir.

4. Mod:

Eğer S A değilse S B dir.

S B dir.

O halde $S \vee A$ dır.

İkinci Bölüm: Ayrık şartlı (disjunctive) kıyasların şekil ve modları

Büyük önermesi (şartlı öncül) ayrık şartlı olan bir kıyasın, küçük önermesi ya taraflardan birinin aynı veya karşıt hali olur. Eğer taraflardan birinin aynı alınıp ikinci öncül yapılırsa diğerinin karşıt hali sonuç olur. Bu birinci şekildedir. Taraflardan birinin karşıt hali alınıp ikinci öncül yapılırsa, diğerinin aynı sonuç olur. Bu da ikinci şekildedir. Her birinin dörder mod'u vardır.⁶¹

Birinci şekil:

1. Mod:

$S \vee A$ dır veya $S \wedge A$ dır.

$S \vee A$ dır.

O halde $S \wedge A$ değildir.

2. Mod:

$S \vee A$ dır veya $S \wedge A$ değildir.

$S \vee A$ dır.

O halde $S \wedge A$ değildir.

3. Mod:

$S \wedge A$ değildir veya A dır.

$S \wedge A$ değildir.

O halde $S \wedge A$ değildir.

4. Mod:

$S \wedge A$ değildir veya $S \wedge A'$ değildir.

$S \wedge A$ değildir.

O halde $S \vee A$ dır.

⁶¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 138-139.

İkinci şekil:

1. Mod:

S A dır veya S A dır.

S A değildir.

O halde S A dır.

2. Mod:

S A dır veya S A değildir.

S A değildir.

O halde S A değildir.

3. Mod:

S A değildir veya S A dır.

S A dır.

O halde S A dır.

4. Mod:

S A değildir veya S A değildir.

S A dır.

O halde S A değildir.

Şartlı önermenin taraflarının, olumlu ve olumsuz olmalarına göre modların çeşitlendiğini ifade eden Öner'e göre, İslâm mantıkçıları seçmeli kıyaslarda tarafları hep olumlu olan şartlı önermeleri almış, bu bakımdan modlar üzerinde durmamışlar ve seçmeli kıyaslarda kesin kıyaslarda olduğu gibi şekil aramamışlardır.⁶²

1.2.1.2.3. Bağlantılı (copulative) kıyaslar

Port-Royal mantığında bağlantılı kıyaslar, Öner'e göre "conjonctif" kıyasların üçüncü bir şekli olarak ele alınır. Bağlantılı kıyasın büyük önermesi inkâr edici bağlantılı bir önermedir. Taraflardan biri alınarak

⁶² Öner, *Klasik Mantık*, s. 139.

ikinci önerme yapıp sonuçta diğeri dışarıda bırakılır. Port-Royal mantığında verilen misâl şudur:⁶³

Bir insan aynı zamanda sofu ve kendi parasının esiri olamaz;

Hasis kendi parasının esiridir;

O halde hasis sofu olamaz.

Bazı mantıkçılar bağlantılı kıyasları ayrı bir bölüm olarak değil de ayrık şartlı kıyaslar içinde sayarlar. Çünkü bağlantılı kıyasların birinci önermesi inkâr edici bir bağlantılı önermedir. Bu önermede ise taraflar arasında bir uyumsuzluk vardır. Yani biri doğru ise diğeri yanlıştır. Ayrık şartlı önermelerin şartı da aynıdır. Öner, daha önce belirtmiş olduğu şu hususu hatırlatır: Ayrık şartlı önermelerin de çeşitleri vardır. İslâm mantıkçılarının “hakikiye” dediklerinde iki taraf aynı zamanda doğru aynı zamanda yanlıs olamaz. Bunun haricinde ayrık şartlı önermenin, “mâniâtu'l-cem” ve “mâniâtu'l-hulû” türleri de vardır. Mâniâtu'l-cem'in olumluşunda iki taraf birden doğru olamaz ama iki taraf birden yanlıs olabilir. Mâniâtu'l-hulû ise bunların aksi gibidir. Olumluşunda iki taraf birden yanlıs olamaz ama iki taraf birden doğru olabilir. Ona göre inkârcı bağlantılı önermeler, hakikiye tipinde değil de, diğeri tipinde bir ayrık şartlı önerme gibidir. Rabier'nin bağlantılı kıyasa verdiği örnek şudur:⁶⁴

Bir insan aynı zamanda beyaz ve siyah olamaz;

Bu insan beyazdır;

O halde bu insan siyah değildir.

İkinci önerme olarak taraflardan birinin karşıt hali alınamaz. Çünkü sonuç çıkmaz. Buradaki inkârcı bağlantılı önerme, “mâniâtu'l-cem” gibidir. İnkârcı bağlantılı önerme ayrık şartlı önerme tabiatında olunca, bununla yapılan kıyaslar da ayrık şartlı kıyaslar gibi olur.⁶⁵

1.2.2. Bileşik Kıyaslar

Öner, öncülleri ikiden fazla olduğu için iki veya daha fazla basit kıyası da ihtiva eden bileşik kıyaslar başlığı altında; 1-“zincirleme kıyas”,

⁶³ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 139-140.

⁶⁴ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 140.

⁶⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 140-141.

2-“mefsûlu’n-netâic” (gizli neticeli) ve 3-“hulfi (karma) kıyas”ı inceler. 2 nolu başlık altında ele aldığı kıyaslar 1 nolu başlık altındaki zincirleme kıyasın iki türünden biridir. Genel mantık kitaplarında bileşik kıyaslar başlığı altında ele alınan “ikilem”i (kıyas-ı mukassim, dilemme) şartlı kesin kıyasların dördüncü bölümünde ele aldığı için aslında Öner’e göre bileşik kıyaslar; “zincirleme kıyaslar” ve “hulfi (karma) kıyas” olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir.⁶⁶

1.2.2.1. Zincirleme kıyas

Zincirleme kıyaslar iki kısma ayrılabilir. İslam mantıkçıları zincirleme kıyasların ilkinin “mevsûlu’n-netâic” (açık neticeli), ikincisini ise “mefsûlu’n-netâic” (gizli neticeli) olarak isimlendirmişlerdir.⁶⁷ Öner, ikincisini bileşik kıyaslar içerisinde ayrı bir başlık altında ele almışsa da aslında zincirleme kıyasın diğer bir türüdür.

a-Mevsûlu’n-netâic (açık neticeli): Ardı ardına birçok kıyastan meydana gelen ve birinci kıyasın sonucu onu takip eden kıyasın öncüllerinden biri olan zincirleme kıyas için Öner, *Miyar-ı Sedad*’da verilen şu misali zikreder:⁶⁸

Şu karaltı insandır;

Her insan hayvandır;

O halde şu karaltı hayvandır;

Şu karaltı hayvandır;

Her hayvan cisimdir;

O halde şu karaltı cisimdir.

Öner, Batı mantıkçılarının bu kıyası ileri giden (progressif) ve geri giden (regressif) diye ikiye ayırdıklarını belirtir. Birinci kıyasın sonucu, ikinci kıyasın büyük önermesi olursa ileri giden, küçük önermesi olursa geri giden denir. O, Rabier’den şu misalleri verir.⁶⁹

⁶⁶ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 141-144; *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁶⁷ İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 108.

⁶⁸ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 141; *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁶⁹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 141-142.

aa-İleri giden mevsûlu'n-netâic:

Bütün omurgalılar kırmızı kanlıdır;

Bütün memeliler omurgalıdır;

Bütün memeliler kırmızı kanlıdır;

Bütün memeliler kırmızı kanlıdır;

Bütün et yiyenler memelidir;

Bütün et yiyenler kırmızı kanlıdır;

Bütün et yiyenler kırmızı kanlıdır;

Bütün kedigiller et yiyenlerdir;

Bütün kedigiller kırmızı kanlıdır.

Birbirine bağlı üç kıyastan birinin sonucu kendisinden sonra gelenin büyük önermesidir.

ab-Geri giden mevsûlu'n-netâic:

Bu ırmak gürültü yapıyor;

Gürültü yapan hareket ediyor demektir;

Bu ırmak hareket ediyor;

Bu ırmak hareket ediyor;

Hareket eden donmamıştır;

Bu ırmak donmamıştır;

Bu ırmak donmamıştır;

Donmamış olan beni taşıyamaz;

O halde bu ırmak beni taşıyamaz.

Birinci kıyasın sonucu, kendisinden sonra gelen kıyasın küçük önermesidir. Öner'in Mevsûlu'n-netâic için zikretmiş olduğu ilk örnek de bu gruba girmektedir.

b-Mefsûlu'n-netâic (gizli neticeli): Öner'e göre "mevsûlu'n-netâic" de kıyasların sonuçları ortadan kaldırılırsa (zikredilmezse), Batı

Halil İMAMOĞLUGİL

mantıkçılarının “sorit” olarak isimlendirdiği kıyas türü⁷⁰ meydana gelir. O, mevsûlu’n-netâicte zikrettiği örnekleri bu kıyası uygular:⁷¹

Şu karaltı insandır;

Her insan hayvandır;

Her hayvan cisimdir;

O halde şu karaltı cisimdir.

Bu kıyaslar da ileri giden (progressif) ve geri giden (regressif) diye iki kısma ayrılmaktadır. Kıyasların sonucu, ilk öncülün konusu ile son öncülün yükleminden oluşuyorsa ileri giden, son öncülün konusu ile ilk öncülün yükleminden oluşuyor geri giden olur.⁷²

ba-İleri giden mefsûlu’n-netâic:

Bu ırmak gürültü yapıyor;

Gürültü yapan hareket eder;

Hareket eden donmamıştır;

Donmamış olan beni taşıyamaz;

O halde bu ırmak beni taşıyamaz.

Kıyasın sonucu, birinci öncülün konusu (bu ırmak) ile son öncülün yüklemidir (beni taşıyamaz). Öner’in Mefsûlu’n-netâic için zikretmiş olduğu ilk örnek de bu gruba girmektedir.

bb-Geri giden mefsûlu’n-netâic:

Bütün omurgalılar kırmızı kanlıdır;

Bütün memeliler omurgalıdır;

Bütün et yiyenler memelidir;

Bütün kedigiller omurgalıdır;

O halde bütün kedigiller kırmızı kanlıdır.

⁷⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 142; *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁷¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 142; *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁷² Şafak Ural, *Temel Mantık*, İstanbul, 1995, s. 103-104.

Kıyasın sonucu, son öncülün konusu (kedigiller) ile ilk öncülün yüklemidir (kırmızı kanlı).

1.2.2.2. "Hulfi" (Karma) Kıyas

Bileşik kıyasın bir diğer şekli de kesin ve istisnalı kıyastan yapılan ve saçma yolu ile ispatta kullanılan "hulfi (karma) kıyas"tır. Bu kıyas, ispat edilmesi istenenin karşıt halinin (çelişğinin) saçmalığını göstermekle, ispat edilmesi istenenin doğruluğuna hüküm vermektedir.⁷³ Kısacası, neticenin çelişğini yok etmekle netice ispat edilir. Öner, *Miyar-ı Sedad*'da verilen şu örneği zikreder:⁷⁴

Bir şey kendini yoktan var edemez, hükmünü ispat için;

Eğer bu doğru olmazsa zıddı olur yani bir şey kendini yoktan var eder.

Eğer bir şey kendini yoktan vareste evvelce yok iken var olması lâzım gelir.

O halde ispatını istediğimiz mesele doğru olmazsa bir şey yok iken var olması gerekir.

Sonuç şartlı öncül yapılarak tâlisinin nakizi istisna edilirse şöyle bir kıyas elde edilir:

İspatını istediğimiz mesele doğru olmazsa bir şey yok iken var olması gerekir.

Bir şeyin yokken var olması batıldır.

Öyle isi ispatını istediğimiz mesele doğrudur.

1.2.3. Düzensiz Kıyaslar

Öner, klâsik mantıkçıların iki öncüllü veya ikiden fazla öncüllü kıyasların dışında "matvî kıyas" (nâkıs kıyas, entimem) ve "kanıtlı kıyas" (müdellel kıyas, epikrem) olmak üzere, düzensiz kıyaslar olarak kabul edilen iki kıyas çeşidinden daha bahsettiğini belirtir.⁷⁵ O, bu kıyasları şu şekilde açıklar:

⁷³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 143; *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁷⁴ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 143.

⁷⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 144.

1.2.3.1. Matvî kıyas (nâkıs kıyas, entimem): Konuşma dilinde çok rastlanan, ifadede eksik fakat zihinde tam olan kıyas türüdür.⁷⁶ Öner, bu kıyas türü için İsmail Hakkı'dan şu iki misali verir:

Birisinin kalbini kırana "kalp kırmak kötü şeydir" dendiğinde, bu sözü söyleyen bir matvî kıyas yapmış olur.⁷⁷ Bu ifadenin zihindeki tam şekli şudur.

Bu hareket kalp kırmaktır;

Kalp kırmak kötü şeydir;

Bu hareket kötü bir şeydir.

Bu ifadede hem öncüllerin birisi hem de sonuç ifade edilmemiştir.

Yine, birisi arkadaşına, "Kayık ile Kadıköye gidelim." dese ve arkadaşı da "Hava lodosludur." diye cevap verse, bu cevap bir matvî kıyas olur.⁷⁸ Bu ifadenin zihindeki tam şekil şu seçmeli kıyastır:

Hava lodos olursa kayık ile gidilmez;

Hava lodosludur;

Öyle ise kayık ile gidilmez.

Burada da öncülün biri ile sonuç ifade edilmemiştir.

Bazen yalnız öncüllerin birinin ifade edilmediğini belirten Öner, Descartes'ın meşhur "Düşünüyorum o halde varım." sözünü zikreder.⁷⁹ Bu sözün zihindeki tam şekli şudur:

Bütün düşünenler vardır;

Ben düşünüyorum;

O halde varım.

1.2.3.2. Kanıtlı kıyas (müdellet kıyas, epikrem): Kıyasın öncülleri ile birlikte, o öncüllerin delillerinin de beraber zikredildiği kıyastır.⁸⁰ Öner,

⁷⁶ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 144.

⁷⁷ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 144.

⁷⁸ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 144-145.

⁷⁹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 145.

⁸⁰ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 145.

bu kıyas türü için İsmail Hakkı'nın *Felsefe Dersleri*'nde verdiği örneği⁸¹ zikreder:

I. Öncül: Hevâ ve hevesine tabi olanın kalbi daima ızdırap halindedir;

Delili: Çünkü bir taraftan vicdan onu ayıplar, diğer cihetten o kimse isteklerini durduramaz;

II. Öncül: Kalbinde ızdırap bulunan kimsede saadet yoktur;

Delili: Çünkü saadet kalp rahatlığın gerektirir.

Sonuç: Öyle ise hevâ ve hevesine tabi olan kimse mesut olarak yaşayamaz.

Öner, Port-Royal mantığında, tanınmış Milon örneğini⁸² de verir:

I. Öncül: Bir adamın kendisine haksız yere saldırıyı öldürmesine cevaz vardır;

Delili: Tabii kanun ve gelenekler bunu gösterir;

II. Öncül: Claudius, Milon'a haksız yere hücum etmiştir.

Delili: Caludius'un hazırlıkları olay v.s. bunu gösterir;

Sonuç: O halde Milon, Claudius'u öldürme hakkına sahiptir.

Düzensiz kıyaslar adı altında zikredilen iki kıyas çeşidi Öner'e göre, önceden ele alınan kıyas çeşitlerinden esas itibarıyla ayrılmazlar. Matvî kıyas (nâkis kıyas, entimem) basit kıyasa, kanıtlı kıyas (müdellet kıyas, epikrem) ise bileşik kıyasa girer. Öncekilerden farkı matvî kıyasta öncüllerin zikredilmemiş olması, kanıtlı kıyasta ise öncüllerle birlikte delillerin de zikredilmiş olmasıdır.⁸³

1.2.4. Kıyasların Modalitesi

Kıyasların modalitesi konusunu, Öner kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Bu konu, modalite bakımından kıyasın araştırılmasıdır. Ahmet

⁸¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 145.

⁸² Bkz. *Klasik Mantık*, s. 146.

⁸³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 146.

Cevdet Paşa yalnız tarifini yapıp örnek vermekle yetinir: “Müveccihatın yekdiğeriyle terekübünden hasıl olan kıyaslara muhtalitat denir”.⁸⁴

Öner, “muhtalitat” konusuna en çok önem veren iki eserden bahseder. Bunlar, Mehmet Tahir’in sırf bu konuya hasrettiği “Zübdet el-Muhtalitat min el-Tasdikat” adlı eseriyle, Mehmet Nuri’nin “İkmal’ı Burhan fi Tercüman-ı Mizan” adlı kitabıdır. Her iki eserde de, kıyasın dört şekli dikkate alınarak, kıyasların öncüllerinin modalitesine göre neticenin modalitesinin ne olacağı cetvellerle gösterilmektedir. Mehmet Tahir ayrıca misallerle de izah etmektedir.⁸⁵

Önermeler modalite bakımından çeşitlendiği için, Öner’e göre kıyası teşkil eden önermelerin modaliteleri dikkate alınınca kıyasın da modalitesi bahis konusu olur. Öncülleri teşkil eden önermelerin modalitesine göre sonuç olan önermenin modalitesinin ne olacağı da tayin edilir.⁸⁶ Kıyasların da modalitesi olacağını ilk defa Aristo ifade etmiştir. “Mademki basit yükleme, zaruri yükleme ve “olağan” (contingent) yükleme arasında bir fark vardır, apaçiktir ki bu yüklemelerin her biri için ayrı kıyaslar bulunacaktır.”⁸⁷

Klâsik mantık kitaplarının hemen hemen hepsinde önermelerin modalitesine yer verildiği halde, kıyasın modalitesine yer veren kitapların sayısının az olduğunu belirten Öner, Aristo’nun bu bahsi nasıl işlediğini gösterdikten sonra İslam mantıkçılarının çalışmalarını ele alır.⁸⁸

Öner’e göre Aristo’da da modalite bahsi muğlâktır.⁸⁹ Ancak bunu tabii karşılamak gerekir. Çünkü bu konuyu ilk defa o ele almıştır. Zor olan bir meseleyi bulup ortaya koymaktır. Bir kere mesele ortaya konulduktan sonra, onun üzerine düşünüp işlemek kolay olur.⁹⁰

⁸⁴ Öner, *İlim ve Mantık*, s. 41.

⁸⁵ Öner, *İlim ve Mantık*, s. 42.

⁸⁶ Öner, *Klasik Mantık*, s. 146.

⁸⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 146-147.

⁸⁸ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 147-165.

⁸⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 43.

⁹⁰ Öner, Necati, “*Klasik Mantıkta Modalite*”, *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Ankara, 1999, s. 166.

1.2.5. Kıyasın Değeri

Öner, esasını Aristo mantığını teşkil ettiği, İslam mantıkçılarının konuları ele alış ve işleyiş tarzını esas almakla birlikte, Batı klasik mantıkçılarının fikirlerini de göz önünde bulundurmuş, mantık konularını karşılaştırmalı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Kıyasın değeri konusu da, bu konulardan biridir.

Klasik mantığın esasını teşkil eden kıyasa, dolayısıyla klâsik mantığa Yeniçağ felsefesinde Descartes ve Stuart Mill tarafından karşı koymalar olmuştur. Öner, önce, iki filozofun, itirazlarına, sonrasında ise "Klasik mantığa karşı yapılan itirazlar cevapsız kalmamış, kıyas savunulmuştur." diyerek Descartes'a ve Stuart Mill'e verilen cevaplara yer vermiştir.⁹¹

2. Analoji ve Tümevarım

Akıl yürütme bahsinin birinci bölümünde kıyası inceledikten sonra ikinci bölümde analoji ve tümevarımı, klasik mantığın çerçevesini aşmadan ele alan Öner, konuyu incelemeye geçmeden önce daha önce tekrarladığı şu hususu yineler:

"Klâsik mantık için önemli olan kıyastır. Kıyas, aklın üç yürütme yolundan birisi olan dedüksiyon'un en mükemmel şeklidir. Bu sebeple, klâsik mantık, akilyürütme söz konusu olunca, dedüksiyon'u esas almıştır. Bunun yanında analoji ile tümevarım da ihmal edilmemiş, ne oldukları, üzerinde durulmuştur. Fakat analoji ile tümevarım daha çok Yeniçağ felsefesinde metot meseleleri ele alınınca önem kazanmıştır."⁹²

2.1. Analoji

Öner'e göre "Bir akıl yürütme yolu olarak, iki şey arasındaki benzerliğe dayanıp, birisi hakkında verilen bir hükmü diğeri hakkında da vermektir."⁹³ şeklinde tanımlanan analojiyi, mantıkçılar mantıkî kıyastan saymazlar.⁹⁴ Meselâ:

Yer gezegeninin atmosferi vardır ve üzerinde canlılar yaşar;

⁹¹ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 165-172.

⁹² Öner, *Klasik Mantık*, s. 172.

⁹³ İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 148.

⁹⁴ Öner, *Klasik Mantık*, s. 172-173; *İlim ve Mantık*, s. 44.

Merih'te de atmosfer vardır;

O halde Merih'te de canlıların bulunması gerekir.

Yerle Merih arasındaki bir benzerliğe dayanarak yerde olan bir durumun Merih'te de olması gerektiği çıkarılarak analogi yapılmıştır. Öner, İslâm hukukunda analogiye "kıyas-ı fikhî" denildiğini ve çok kullanılan bir aklyürütme yolu olduğunu söyler⁹⁵ ve İslâm mantıkçılarına göre analogide dört unsurun bulunduğunu belirtir:⁹⁶

1- Benzetilen (*müşebbeh*), bu unsur asıl değil ikinci derecedendir (*fürûdandır*).

2- Kendisine benzetilen (*müsebbehü'n-bih*) asıl olan budur.

3- İkisi arasında bulunan ortak anlama "illet" denilir.

4- Benzetme (teşbih)ye de "hüküm" denilir.

Öner, bu dört unsuru yukarıdaki örnekte şu şekilde gösterir:

Merih gezegeni: Benzetilendir.

Yer: Kendisine benzetilendir.

Canlıların yaşaması: Hükümdür.

Atmosfer: İkisi arasında ortak anlam (illet)dır.

Analojinin tek başına bir aklyürütme yolu olduğu tartışmalıdır. Analogide hem dedüksiyon hem de tümevarım bulunduğu söylenir. Yani burada aklın iki türlü hareket ettiği göze çarpmaktadır.⁹⁷

1- Birincisi; birbirine benzeyen iki olgu'nun aynı yapıda olduğuna doğru bir harekettir. Bu tümevarımdır. Örnekte, "Yer'in ve Merih'in atmosferi aynı yapıdadır." hükmü tümevarım şeklindeki bir aklyürütme ile olur.

2- İkincisi; farz edilen yapıdan zorunlu bir sonuç çıkartmaktır. Bu da dedüktif bir yolla olur. "Merih'te hayat vardır." hükmü atmosferin varlığına sıkıdan sıkıya bağlıdır. Ancak böyle genel hükümden sonuç

⁹⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 173.

⁹⁶ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 173.

⁹⁷ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 173-174.

çıkarılabilir. "Merih'te hayat vardır." hükmü zihinde yapılan şöyle gizli kıyasla elde edilir:

Atmosferi olan gezegende hayat vardır;

Merih atmosferi olan bir gezegendir;

O halde Merih'te hayat vardır.

Analoji, tümevarıma dayanan bir dedüksiyondur. Fakat varsayımsal (hypothetique) bir dedüksiyondur. Çünkü dayandığı genel fikir varsayılmış, fakat ispat edilmiş değildir. Bu sebeple analogi ile verilen hüküm, daima olumsal (muhtemel) olarak kalır, zorunluluğu gerektirmez.⁹⁸

2.2. Tümevarım

Öner, zihnin tikelden tümele gidiş yolu olarak; "bir bütünün parçalarına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermektir."⁹⁹ şeklinde tanımlanan tümevarımın (istikra-induction); tam tümevarım (istikra-i tam) ve eksik tümevarım (istikra-i nâkıs) diye ikiye ayrıldığını¹⁰⁰ belirtir.

Tam tümevarım, bir bütünü yapan parçaların hepsini inceleyerek o bütün hakkında hüküm vermektir. Buna şekilsel tümevarım (induction formelle) da denir.¹⁰¹ Meselâ,

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, cumartesi ve Pazar günlerinin her biri 24 saattir;

Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe, Cuma, cumartesi ve Pazar haftanın bütün günleridir;

O halde haftanın günleri 24 saattir.

Hafta bir bütündür, onun parçaları olan günler teker teker sayılıp, onlar hakkında verilen bir hüküm, sonuçta, bütün hakkında da veriliyor. Aristo'nun Organon'da ele aldığı tümevarım bu tür tümevarımdır.¹⁰²

⁹⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 174.

⁹⁹ İmamoğlugil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, s. 135.

¹⁰⁰ Öner, *Klasik Mantık*, s. 174; *İlim ve Mantık*, s. 44.

¹⁰¹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 174; *İlim ve Mantık*, s. 44.

¹⁰² Öner, *Klasik Mantık*, s. 175.

Eksik tümevarım ise, bir bütünü meydana getiren parçaların hepsine değil de, bir kısmına dayanarak o bütün hakkında hüküm vermek veya bütünün bağlı bulunduğu kanunlara ulaşmaktır. Buna “büyültücü tümevarım” (induction amplifiante) veya “bilimsel tümevarım” (induction scientifique) da denir.¹⁰³ Meselâ, Arşimed, suya batan birkaç cismi gözlemleyerek, bundan meşhur kanunu çıkarmıştır: “Bir sıvıya daldırılan bir cisim, aşağıdan yukarıya doğru bir itme kuvvetinin etkisindedir. Bu kuvvet cismin taşıdığı sıvının ağırlığına eşittir”. Burada az sayıda yapılmış deneylere dayanılarak genel bir hüküm çıkarılmıştır. Öner, ikinci tür tümevarım üzerine dikkati ilk defa Bacon’ın dikkat çektiğini, Stuart Mill’in geliştirdiğini, deneysel bilimlerin kanunlarına varmak için başvurulan tümevarımın bu tür tümevarım olduğunu belirtir.¹⁰⁴

Öner’e göre bu iki tür tümevarım arasında fark vardır: Tam tümevarımda sonuç zorunlu, eksik tümevarımda ise olumsal (muhtemel)dir. Klâsik mantığın uğraştığı tümevarım birinci tür tümevarım olduğu için, Öner bilimsel tümevarımı konunun dışında bırakarak yalnız tam tümevarımdan¹⁰⁵ ve onun karşılaştığı itirazlardan¹⁰⁶ bahseder:

Birincisi; bu şekildeki bir akılyürütme verimsizdir. Meselâ, **A** yı, kendisini yapan bütün parçalar olan a_1 , a_2 , a_3 vs. den çıkarmak basit bir totolojidir, yani bir şey vermez, aynı şeyi tekrardan ibarettir.

İkincisi; tam sayım her zaman mümkün olmaz. Tam sayma, basit koleksiyonlarda olur. Meselâ, bir sınıfta bulunan öğrenciler, gezegenler vs. bu hallerde tam tümevarım uygulanabilir, fakat bir tür böyle değildir. Türler, verilmiş sınırlı fertler toplulukları değil, sınırsız daimî çoğalan fertler topluluğudur. Bunlarda tam sayma pratik bakımından mümkün değildir. Böyle hallerde tam değil, eksik veya tamamlayıcı tümevarım denen akılyürütme uygulanır.

¹⁰³ Öner, *Klasik Mantık*, s. 175; *İlim ve Mantık*, s. 43.

¹⁰⁴ Öner, *Klasik Mantık*, s. 175.

¹⁰⁵ Öner, *Klasik Mantık*, s. 175.

¹⁰⁶ Bkz. *Klasik Mantık*, s. 178-179.

Öner, bu itirazlar karşısında Aristo'nun tümevarım teorisinin başka bir yoruma tâbi tutulduğunu belirtir:

“Aristo tümevarımı ‘tikelden tümele geçiş’ olarak tanımlıyordu. Hamelin ve Tricot diyorlar ki, Aristo için tümel (universelle) yalnız bütün (tous) demek değildir, bilhassa zorunlu demektir. Böyle olunca, o zaman tümevarım bütüne geçiş değil, zorunluyu, özü yakalamak olur. Bu görüş Aristo'nun ikinci Analitiklerin sonundaki ‘Biz ferdî varlıkları idrak ediyoruz, fakat idrakin asıl konusu tümel olandır, meselâ, insan Callias diye adlandırılan insan değildir,’ fikrinden çıkarılıyor. Yani biz fertlerden türü çıkartmıyoruz, fakat fertte türü görüyoruz.”¹⁰⁷

Aristo'nun tümevarımını bu şekilde yorumlama, klâsik mantığın tümevarım anlayışından farklıdır.¹⁰⁸ Öner, Aristo'da tümevarımın önemini şöyle açıklar:

“...mantığın özünü teşkil eden kıyasın temelinde, Hamelin'in de belirttiği gibi tümevarım vardır. Kıyas, bir takım genel kurallardan ilkelerden, hareket eder. Aristo'da doğuştan fikirler olmadığına göre, o halde bu genel fikirler nasıl elde ediliyor? Aristo bu sorunun cevabını İkinci Analitiklerde açıkça veriyor: ‘O halde bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu açıktır.’”¹⁰⁹

Sonuç

Bütün hayatını felsefe ve mantık araştırmalarına ve bu disiplinlerin öğrenimine adanmış Prof. Dr. Necati Öner (1927-2019), mantık alanı ile ilgili üzerinde durulması ve incelenmesi gereken önemli eserler ortaya koymuştur.

Necati Öner, mantık alanında kaleme aldığı eserlerde, hem araştırma kaygısını hem de pedagojik gayeleri ön planda tutmuş, mantık konularını ele alırken teferruatta kaybolmamış, konuyu gayet sade bir dille izah etmiştir. Tekrarlar olmakla birlikte konuyla ilgili kuralları sıralamış, klasik mantık kitaplarında sıkça rastlanmayan hususları da işlemiştir.

¹⁰⁷ Öner, *Klasik Mantık*, s. 179.

¹⁰⁸ Öner, *Klasik Mantık*, s. 179.

¹⁰⁹ Öner, *Klasik Mantık*, s. 179-180.

Cumhuriyet dönemi felsefe ve mantık eğitiminde önemli izleri mevcut olan Öner, bu dönemde, felsefi düşüncenin ve kültürün akademik seviyede gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Geleneksel tarzda yazılmış Türkçe mantık kitaplarının en mükemmeli olarak kabul ettiği Ahmet Cevdet (Paşa)'nın *Mi'yâr-ı Sedat* adlı eserinin eşdeğeri, Necati Öner'in kendisinin Latin harfleri ile Türkçe olarak yazmış olduğu *Klasik Mantık* (1970) adlı kitabıdır. İlgili bütün bölümlerde ders kitabı olarak okutulan bu kitaba atıfta bulunmayan Türkçe olarak yazılmış Klasik Mantık kitabına rastlamak nerdeyse mümkün değildir.

Necati Öner, esasını Aristo mantığının teşkil ettiği, Fârâbî ve İbn Sînâ geleneğine uygun olarak yazılmış mantık kitaplarının konuları ele alış ve işleyiş tarzlarını esas almış, öncelikle, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Mi'yâr-ı Sedat* adlı eserini göz önünde bulundurmuş, diğer kitaplarda görülen küçük farkları da yeri gelince göstermiştir. İslam mantıkçılarının konuyla ilgili açıklamalarını ifade ederken, mütekaddimin (ilk dönem) ile müteahhirin (sonraki dönem) mantıkçıları arasındaki benzer ve farklı görüşleri de aktarmıştır. Öte yandan, Batı klasik mantıkçılarının düşüncelerini de ele alarak, mantık konularını karşılaştırmalı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır.

Öner, mantıklı düşünmenin kendisini gösterdiği akıl yürütme başlığı altında, kıyasın tanımı ve çeşitleri, kıyasların modalitesi, kıyasın değeri, analogi ve tümevarım konularını ele alır. Öner'e göre klasik mantık, akıl yürütmede esas olarak dedüksiyonunun en mükemmel şekli olarak kabul edilen kıyası almıştır. Asıl amaç kıyası incelemektir. Diğer iki akıl yürütüme şekli olan tümevarım ve analogi klâsik mantıkçıların fazla önem verdikleri konular değildir.

Mantık konularının esas bölümünü kıyas teşkil eder. Kavram ve önerme incelemesi kıyasın hazırlık aşamasıdır. Kıyastan sonra ele aldığı beş sanat ise kıyasın bir tür uygulama yeridir. Klasik mantığın muhteva ile ilgili olan bu son bölümüne az yer vermiş, sadece ne olduklarını belirtmekle yetinmiştir.

Mantık terimlerinin, dil kurallarına uygun olarak Türkçeleştirilmesi taraftarı olan Necati Öner, mümkün olduğu ölçüde Türkçe terim

kullanmağa çalışmış, bununla birlikte Türkçeleştirmede keyfilikten, aşırı davranışlardan uzak durmuştur.

Kaynakça

Akkanat, Hasan, "Dördüncü Şeklin Âidiyatı, Meşruiyeti ve İslam Mantık Düşüncesindeki Yeri", *Felsefe Dünyası*, Ankara, 2009/1, Sayı: 49, ss. 25-274.

Aristoteles, *Organon II, Birinci Analitikler*, çev. H. Ragıp Atademir, MEB Yayınları, İstanbul, 1996.

Hasırcı, Nazım, "Yüklemlili Kesin Kıyasta Birinci Şekle İndirgeme", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 57, 2013/1.

İmamoğlugil, Halil, *Klasik Mantıkta Akıl Yürütme*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2018.

Öner, Necati, "Klasik Mantıkta Modalite", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1999.

Öner, Necati, "Mantık Ders Kitabının Eleştirilerine Cevap", *Görüşler*, Beyaz Kule Yayınları, Ankara, 2009.

Öner, Necati, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1999.

Öner, Necati, "Türkiye'de Mantık Çalışmaları", *Felsefe Yolunda Düşünceler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1999.

Öner, Necati, *Klasik Mantık*, AÜİF Yayınları, 6. Baskı, Ankara, 1991.

Öner, Necati, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1967.

Ural, Şafak, *Temel Mantık*, Çantay Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1995

Necati Öner on Reasoning in Classical Logic

Halil İMAMOĞLUGİL*

Extended Abstract

Prof. Necati Öner (1927-2019) devoted his life to both the research and education of philosophy and logic. He had important works on the area of logic. His doctorate and associate professorship studies were on logic. Öner has numerous works on the various problems of logic, recent period history of Turkish logic and philosophy of logic.

Öner predicated his works on the method of handling and treating subjects of the books that were written as suitable to the tradition of al-Farabi and Avicenna constituting upon the Aristotelian logic. He, moreover, tried to explain the thoughts of Western logicians comparatively.

Öner had concerns about research and he had pedagogical aims in his works on logic. He used unsophisticated and plain language while handling the subjects of logic. In his works, there are similarities with the other books on logic; however, he discussed on the rare topics, as well.

After explaining the topics of concept and predicate, Öner deals with reasoning in which he indicates logical thinking itself. It is usually mentioned about three types of reasoning that are deduction, induction and analogy. Classical logic accepts syllogism, the perfect type of deduction, as a basis for reasoning. The main aim is to examine syllogism. The other two types of reasoning –induction and analogy- are not seen as important topics by logicians.

Öner gives the syllogism definitions of Aristoteles and Islamic logicians and emphasizes on their jointness in terms of their descriptions and types. Classification of Islamic and European logicians is different although they talk about the same type of syllogism because their principles are different in classification. Necati Öner investigated syllogism by relying on the basis of Islamic logicians' classification and when necessary, he gave a place for different views of European logicians.

Öner expresses the idea that if the syllogism consists of two predicate and one consequence, it is simple syllogism; if the syllogism consists of

* Asst. Prof., AYBU, Faculty of Humanities and Social Sciences,
himamoglugil@ybu.edu.tr

more than two predicates, it is composite syllogism. Simple syllogisms are divided into two groups as certain and elective. Certain syllogism means that the consequence is found in predicates in terms of just meaning not of form. Elective syllogism means that the same of or opponent of consequence is found in predicates in terms of both meaning and form.

Öner divides certain syllogism into two groups as predicate certain and conditional certain in terms of their form. Predicate certain syllogism is done just by predicate premises. Conditional certain syllogism is done by conditional premises. Öner examines conditional certain syllogism in five groups according to the types of predicates they involve.

The syllogisms that are mostly noticed both by Islamic World and Western World are the syllogisms formed by predicate premises and named as categorical or simple by Western logicians. Aristoteles examined simple syllogism but he did not give a place for syllogism formed by conditional premises. His successor's added conditional premises and the syllogisms formed by conditional premises into Aristotelian logic.

Öner expresses that predicate certain syllogisms are divided into modes in terms of their quantity and into shapes in terms of the place of middle term. Before explaining them, he indicates the rules of syllogism. Aristoteles mentioned about just three types of syllogism. Medieval Western logicians and first logicians of Islam also handled three types of syllogism. Islamic logicians after 13th century allowed fourth type of syllogism. Öner examines four types of syllogism, as well.

Öner, after explaining the designation of modes with words, the importance of first shape and the state of fourth shape, passes on the reduction of shapes. He designates how second, third and fourth shapes are reduced into first shape by giving instances.

In terms of elective syllogism, he handles the approaches of Western logicians after examining Islamic logic works. Classical Western logicians refer to elective syllogism as "conjunctive" and accept them as the form of composite syllogism. One of the premises of these syllogisms is composite and the other one is simple.

He examines 1- Chaining Syllogism, 2- Syllogism with hidden consequence, 3- Mixed Syllogism under the heading of composite syllogisms. Classical logicians mention "short syllogism" and "proven

Halil İMAMOĞLUGİL

syllogism" in addition to the syllogisms with two or more than two premises. These two types of syllogism are named as "irregular syllogisms" and are not differed from the previous syllogisms in essence. Short syllogism is the form of simple syllogism. Proven syllogism is the form of composite syllogism.

Öner investigates the topic of the research of syllogism in terms of modality under the heading of "The Modality of Syllogisms" in detail. After giving Aristoteles' ideas on this topic, he handles the studies of Islamic logicians.

Öner also evaluates the topic of "the value of syllogism" that is discussed by Western logicians. He indicates the objections of syllogism and the replies of these objections.

Öner, after examining syllogism in the first part of reasoning, handles analogy and induction in the second part. According to him, induction and analogy has become important largely since the beginning of the discussions of method in modern philosophy.

Öner, who has significant effect on the education of philosophy and logic in the Republic period, contributed greatly on the development of philosophical thought and culture academically.